

הפתיחות להגדה*

"עבדים היינו" – "מתחילה עובדי ע"ז"

ההגדה פותחת בשאלות "מה לשתנה", האם משמעות הדבר היא שעלינו לחפש תשובות? שתי גישות לעניין:

גישה ראשונה נדגים בדבריו של הרב שטיינזלץ הרואה בכל ההגדה סידרה של תשובות לשאלות. בפירושו להגדה בפתחה "עבדים היינו" הוא מפרש: "מכאן מתחילים דברי התשובה השונים לשאלות (ארבע הקושיות) בדבר עניינו של חג הפסח ופרטי מצוותיו. בעצם יש כאן (וכאשר יבואר במפורש בעצם דברי ההגדה) נוסחאות שונות של תשובה לאותן שאלות. ריבוי הנוסחאות מתאים לשואלים השונים, לפי דרגת הבנתם, ולפי גישתם לעניין. בכל התשובות יש גרעין משותף אחד 'מתחילין בגנות ומסיימים בשבח'. מזכירין את סבלות העם ואבות האומה בעבר, ומסיימים בסיפור הגאולה"¹.

גישה אחרת מודגשת בדבריו של הרב נבנצאל האומר, שאין ההגדה מתכוונת לענות תשובות ישירות, והיא משאירה זאת לשיקול דעתו של האב, לפי דעתו של הבן. ואלה דבריו: "ככלל, אין ההגדה עונה מפורשות לכל הקושיות שהיא עצמה הציגה, משום שעל האב לענות לכל בן לפי דעתו וכוחו. וממילא לא תיתכן תשובה אחידה"².

אדהכי ואדהכי עניינו הרואות, שהקשר בין השאלות לתשובות איננו קשר ישיר. ומתוך שבאמת אין תשובות מיידיות העוקבות את השאלות, אם כן מה משמעותן של שתי הפתיחות של רב ושמואל בראש ההגדה. בניתוח דלהלן ננסה למצוא קווים מבניים שינחו אותנו בהבנתן.

המשנה (פסחים פ"י, מ"ד) קובעת את הכלל "מתחיל בגנות ומסיים בשבח". והגמרא (פסחים קט"ז, ע"א) מפרטת: "מאי בגנות? רב אמר 'מתחילה עובדי עבודת גילולים היו אבותינו', ושמואל אמר 'עבדים היינו'". את השבח אין הגמרא מפרטת, הרב כשר ב"הגדה שלמה"³ סוקר דיעות רבות היכן למצוא את מקומו של השבח. יש הצעות גם למהותו של הגנאי ולמי הוא מכוון, לישראל או אולי מושא הגנות הוא השיעבוד, ומושא השבח היא הגאולה.

הנוסח המלא של שתי הפתיחות נמצא כבר בסידור רב סעדיה גאון ובסידור רב עמרם גאון וכן בנוסח ההגדה לרמב"ם, והוא זהה למצוי בהגדה שלנו. הבה נעיין בשתי הפתיחות במקביל וננסה לעמוד על ההבדלים שביניהן.

* המאמר הוא חלק ממאמר גדול על מבנה וצורה בהגדה של פסח. אני מבקש להודות לידידי פרופי אפרים חזן על שהואיל לקרוא את כתה"י של המאמר והעיר הן לתוכנו והן למבנהו.
1. הרב שטיינזלץ עדין, הגדה של פסח, כרטא, בפירוש לעבדים היינו, עמ' 26.
2. הרב נבנצאל אביגדור, שיחות לספר בראשית, הוצאת 'שמועות הלוי' תשנ"ג, עמ' קיב.
3. הרב כשר מ"מ, הגדה שלמה, הוצ' מכון תורה שלמה, תשכ"ז, עמ' 32 ואילך. על שמות האמוראים ועל המחלוקת שביניהם ר' כשר 22 ואילך.

	"עבדים היינו"/שמואל	"מתחילה"/רב
פתיחה –	עבדים... ויוציאנו	מתחילה... ועכשו קרבנו
תוכן –	סיפורי יציאת מצרים	סיפור בחירת אברהם
קטע קישור –	ברוך המקום	ברוך שומר הבטחתו
סיום –	4 בנים	גר יהיה זרעך – 400 שנה

נפנה לתיאור המבנה: לפנינו מבנה ברור בעל 4 חלקים בכל פתיחה. יש הקבלה במבנה בין שתי הפתיחות. המבנה המרובע מזכיר את המבנה הכללי של ליל הסדר, שגם הוא מרובע – **קידוש, הגדה, סעודה, הלל**. המספר 4 זהו מספר טיפולוגי אופייני להגדה, והוא נמצא גם במרכיבים רבים נוספים הקשורים לליל הסדר ולחג הפסח⁴. נערוך השוואה שבתוכן בין הפתיחות:

1) עתיד לעומת עבר

קטע "עבדים" הוא סיפורה של סיטואציה עתידית, "כי ישאלך בנך מחר לאמר...". כל ההפסקות הכוללות את דברי הבנים פותחות בניסוח דומה: "והיה כי יביאך". קטע "מתחילה" הוא סיפורה של סיטואציה רחוקה, מימי האבות, מימי של אברהם אבינו.

2) שיעבוד פיזי לעומת שיעבוד רוחני

קטע "עבדים" הוא בראש וראשונה יציאה משיעבוד פיזי, וקטע "מתחילה" הוא סיפורה של יציאה משיעבוד רוחני מ"עבודת אלילים"⁶.

3) יציאה ממצרים לעומת יציאה ממסופוטמיה

קטע "עבדים" הוא ביטוי ליציאה ממצרים ותרבותה, וקטע "מתחילה" הוא ביטוי ליציאה "מעבר הנהר" – ממסופוטמיה ותרבותה. וכך אומר אחד ההיסטוריונים: "הילוכו של אברהם אל הארץ מתפרש אפוא כתשובה שהשיבו אבות עם ישראל לפתרון הדתי של מסופוטמיה, ואילו השחרור על פי משה עומד בסימן הדחייה שדחה עם ישראל את השקפת העולם המצרית"⁷.

4. ארבע כוסות, 4 בנים, 4 גאולות, 4 שמות לחג (פסח, חירות, מצות, אביב), 4 קושיות, בזכות 4 דברים נגאלו (שלא שינו את שמם, שלא שינו את לשונם, שלא היה בהם לשון הרע, שלא היה בהן פרוץ בעריות, לפי נוסחת פסדרי"כ, בשלח, ס"ג), 4 סוגי מצות אוכלים: מוציא, מצה, כורך, אפיקומן. 4 סוגי חכמים: יואפילו כולנו חכמים, נבונים, זקנים, יודעים את התורה, נראה עוד רעיונות אצל כשר עמי 90, כנגד כמה סדרות של ארבע – 4 גאולות לעתיד, 4 כוסות של פרעה, 4 מלכויות, 4 כוסות של פורענות. והוא מונה עוד הרבה).

ועוד בקטע "מתחילה עובדי ע"ז", שאנו דנים בו כרגע: 400 שנה של ברית בין הבתרים, ובהמשכה במקרא 'דור רביעי ישוב הנה'. ושמה האחרון 'דור רביעי' הוא ההשראה הראשונה לכל סידרת הארבע. 4 כמספר טיפולוגי נראה כמציין 'יחידת זמן היסטורי', כמו ש-4 הרוחות מציינות יחידת מקום. 4 דורות הם 'ההיסטוריה שאדם יכול לחוש בעצמו, שהיא רלוונטית לגביו – בן, נכד ונין. מעבר ל-4 דורות זהו מעבר לאופק.

5. חכם: דברים ו', י-כ: "והיה כי יביאך ה' אלקיך אל הארץ...", "כי ישאלך בנך מחר לאמור מה העדות...". רשע: שמות י"ב, כה-כו: "והיה כי תבואו אל הארץ... והיה כי יאמרו אליכם בניכם מה העבודה הזאת לכם...".

תם: שמי י"ג, יא-יד: "והיה כי יביאך ה' אלקיך אל ארץ...", "והיה כי ישאלך בנך מחר לאמור מה זאת...".

6. וראה עוד על רעיון זה בהגדה של הרב כשר, עמי 32.

7. א"א ספייזר, בתוך: 'ההיסטוריה של עם ישראל' כרך א', בשחר הציביליזציה, מסדה 1966, עמי 216.

4 היחיד מול העם

קטע "עבדים" הוא סיפור היווצרותו של 'עם'. קטע "מתחילה" הוא סיפור חייהם של פרטים. אברהם נבחר מכל הפרטים האחרים כדי לקרוא בשם ה', עם ישראל נבחר מכל העמים כדי לחיות בשם ה'. סיפורו של אברהם מתרכז בספר בראשית, שהוא סיפורם של הפרטים, סיפורו של העם מתגבש בספר שמות, ומכאן ואילך הסיפור הוא סיפורו של עם⁸.

5 מימד סינכרוני מול מימד דיאכרוני

הרי לנו כאן תיאור של ארבעה בנים מול ארבעה דורות. אך המספר 'ארבע' איננו רק המשותף, הוא גם המבדיל. קטע "עבדים" מסיים בארבעת הבנים, הם הסמל לגוונים השונים של גלגול הזיכרון ההיסטורי, המגולם ביציאת מצרים, ומתואר ברזמנית בדור אחד – הרי לנו המימד הסינכרוני.

קטע "מתחילה" מסיים באיזכור 'ברית בין הבתרים', שהיא מדברת על מימד אחר של הזיכרון, לאורך הדורות, 400 שנה, והמשכו "ודור רביעי ישובו הנה", ואמנם לוי דור ראשון, יורד למצרים, קהת, עמרם, ומשה – נינו של לוי, הדור הרביעי יוצא ממצרים. הרי לנו המימד הדיאכרוני⁹.

6 התורה שניתנה לעם מול ההבטחה לאברהם

קטע "עבדים" המתאר את היציאה ממצרים יכול לומר: "ברוך המקום, ברוך הוא, שנתן תורה לעמו ישראל", אמנם הולכים לקראת מתן תורה. קטע "מתחילה" יכול לדבר רק על 'הבטחה' – "ברוך שומר הבטחתו לישראל, ברוך הוא, והיא (ההבטחה) שעמדה לאבותינו ולנו".

7 אבות מול בנים

קטע "עבדים" מדגיש את "והגדת לבנך", את הדאגה לדור הבנים, לחינוכם, להמשך הדרך. קטע "מתחילה" מזכיר את מה שנעשה "לאבותינו", ואנחנו הרי נמצאים בכל דור ודור בין אבות לבנים. אנחנו יורשים מאבותינו ומנחילים לבנינו, והשלשלת איננה נפסקת.

סיכומן של השוואות

הנה ראינו ששתי הפתיחות מצביעות על שתי נקודות מוקד בתולדותיו של עם ישראל. נקודה ראשונה – המבט לאחור, היא הבחירה של אברהם מתוך כלל האנושות שנכשלה, עדיין כפרט, עדיין כהבטחה, כקטליזטור לשינוי רוחני בעולם. הוא מורד בתרבות המסופוטמית, הוא מגלה את אפסותה של עבדות האלילים, מביא לעולם את בשורת השיחרור מהשיעבוד הרוחני, אך את ייעודו משיג אברהם בעוברו נסיונות רבים. הנקודה השנייה – המבט קדישמה, גלגולה של בחירת אברהם בבחירתו של העם הממשיך, האומה הממשיכה. את גיבושו כעם ולא כאוסף של פרטים ישיג העם רק אחרי שיעבוד גדול. הוא יצא ממצרים משיעבוד פיזי נורא. ילך לקראת קבלת תורה, שתשחרר אותו מכל מה שמסמלת תרבות מצרית.

8. השוה נחמה ליבוביץ, עיונים בספר שמות, עמ' 15 ואילך, המדגישה את ההבחנה בין ספר בראשית כספר של פרטים, לבין ספר שמות כספר של עם.

9. וראה גבריאל כהן, דורש לציון, מאסף דברים לפרשיות השבוע, בעריכת צבי קפלן, לזכרו של ר' ברוך דובדבני (אין שנה), עמ' 320, הרואה גם בבנים בתור דרש – מימד דיאכרוני. דור ראשון חכם. בנו המתמרד – רשע. נכדו המכיר עדיין את הסבא – תם, והניח כבר אינו יודע אפילו לשאול.

שתי הפתיחות מציגות כאן 'זכר' היסטורי לשתי נקודות מוקד אלו. כמעט כמו שאנו אומרים בשבת: 'זכר למעשה בראשית', ו'זכר ליציאת מצרים'. גם כאן. מצד אחד, 'זכר למעשה בראשית'¹⁰ איזכור 'בחירת אברהם' הוא מעין בריאה חדשה של 'אדם הראשון' ולכן – 'זכר למעשה בראשית'. ומצד שני, איזכור 'עבדים היינו' הוא כמובן 'זכר ליציאת מצרים'.

ברגע זה של ליל הסדר, בפתיחת ההגדה, עולים וניצבים לפנינו כל אותם אירועים היסטוריים, שלפני ואחרי, של עבר ועתיד, של אבות ובנים, של מזרח ומערב, של מצרים ומסופוטמיה, של שיחרור מעול אדם וקבלת עול מלכות שמים.
רב ושמואל אינם חולקים, **רב ושמואל מציגים בפנינו שני צדדים של אותה מטבע, אחת דיבר אלוקים שתיים זו שמעתי**, אלו ואלו דברי אלוקים חיים, ואנחנו "אמרינן לתרוויהו".

10. יש הבדל כמובן בין שני 'מעשה בראשית' אלה: את העולם אפשר לברוא בשבעה ימים, "וירא אלקים כי טוב". אך לבריאת חברה אנושית דרוש זמן ארוך לאין שיעור, רצוף כשלונות ומשברים.